

בן-ציון רוזנפלד, לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד

הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשנ"ז, 261 עמ'

מטרת מחקרו של בן-ציון רוזנפלד היא להציג את תולדות לוד בתקופת המשנה והתלמוד (עמ' 1). לוד אמנם היתה עיר בינונית בגודלה, אך בלי ספק מרכזית בסביבתה בארץ יהודה, וראויה ביותר לתשומת לב החוקרים, ומהם שאף הקדימו את רוזנפלד בזמן האחרון בפרסום מונוגרפיה על עיר זו בעת העתיקה.¹

רוזנפלד פותח את מחקרו בפרק הראשון בדיון קצר על תולדות לוד עד סוף תקופת בית שני (עמ' 3-8). לאחר מכן הוא מקדיש שני פרקים לתולדות העיר בתקופת המשנה והתלמוד. הראשון ביניהם, פרק שני, עוסק ב"דור יבנה" (70-135 לסה"נ) עד לסוף תקופת מרד בר-כוכבא (עמ' 9-70), ופרק שלישי מגיע עד לכיבוש המוסלמי בשנת 634 לסה"נ (עמ' 71-173). דיוניו של רוזנפלד בשני פרקים אלה אינם מצטמצמים לתולדות העיר, אלא עוסקים גם בענייני חברה וכלכלה, מוסדות החברה, עולמם של חכמים וקשרי לוד ומרכזים אחרים בארץ ובתפוצות. שני פרקים קצרים יותר מסיימים את הספר. בפרק רביעי דן רוזנפלד בקהילות הלא-יהודיות בלוד: נוצרים, פגאנים ושומרונים (עמ' 174-197). ובפרק האחרון הוא עוסק בתחום לוד (עמ' 198-226).

ספרו של רוזנפלד מצטרף לשורה של מונוגרפיות שנכתבו על ערים שונות בארץ. הוא מתבסס בעיקר על מקורות ספרותיים יהודיים, ובמיוחד על מקורות חז"ל, אך נעשה שימוש בסוגים האחרים של מקורות, כמו אבות הכנסייה או מקורות ארכיאולוגיים. רוזנפלד חוקר את לוד וסביבתה שנים רבות, ואף כתב את עבודת הדוקטור שלו על רבי יהושע בן לוי, מראשי חכמי לוד והדרום באמצע המאה השלישית,² ובמשך השנים פרסם מאמרים חשובים על לוד ויבנה, ובמיוחד על הדמויות הרבניות האחרות שפעלו שם ובאזור, כמו ר' שמלאי ורבן גמליאל.³ רוזנפלד מוכיח בצורה חד-משמעית, שלוד היתה מרכז חשוב לעם ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ובכך ברור שספרו, כמו מחקריו הקודמים, תורמים תרומה חשובה לחקר ארץ יהודה, לוד ומוסדותיה בתקופת המשנה והתלמוד.

1 ראה: J. J. Schwartz, *Lod (Lydda), Israel: From Its Origins through the Byzantine Period*, Tempus Reparatum, BAR International Series 571, Oxford, 1991.

2 ב"צ רוזנפלד, ר' יהושע בן לוי, תולדותיו ופעלו הציבורי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ב.

3 ב"צ רוזנפלד, "דמותו ופעילותו של רבי שמלאי בפרק בתולדות הקשרים בין ארץ-ישראל לתפוצות במאה השלישית", ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 227-239; הג"ל, "מעמדו ופועלו של רבן גמליאל לפני הליכתו ליבנה", ציון, נה (תש"ן), עמ' 151-169.

אף-על-פי-כן, יש להעיר על כמה עניינים הזקוקים לתיקון או לשינוי, לכל הפחות לפי דעתו של כותב שורות אלה. נתחיל בכמה עניינים כלליים. אין ספק שאין זה קל לכתוב מונוגרפיה על עיר בארץ-ישראל המתבססת בעיקר על ספרות חז"ל, ובמיוחד קשה להסיק מסקנות היסטוריות ממקורות שרובם אינם היסטוריים. רוזנפלד מצהיר כבר בהתחלת הספר שהוא ינקוט השיטה של "הגרעין ההיסטורי", המניחה שיש במקורות אלה יסודות היסטוריים רבים. זכותו המלאה לעשות כך, ואף כותב שורות אלה כתב בעבר מחקרים על-פי שיטה זו. אך קשה להבין למה הוא מונע מהקורא להכיר את השיטות האחרות הקיימות להבין ספרות חז"ל במסגרות היסטוריות.⁴

בנוסף לכך, הנטייה היום בכתיבת מונוגרפיות על ערים היא לא לנתק את העיר מסביבתה; או במלים אחרות: דיון בעיר תלוי במידה מסוימת גם בדיון בהינטרלנד (hinterland) שלה. כפי שהעיר Fernand Braudel, העיר מנהלת דיאלוג מתמיד עם סביבותיה.⁵ ולכן, ועל-אף הקושי שיש בכך, על החוקר לנסות לכתוב היסטוריה המשלבת תולדות עיר והינטרלנד, ואין לדון בהינטרלנד בנפרד וכמעט לגמרי במנותק מהעיר, כפי שעשה רוזנפלד, ועוד נרחיב את הדיבור על כך בהמשך.

יש לפעמים גם בלבול במינוח, ונסתפק כאן בדוגמה אחת. רוזנפלד, בדיון על אזור לוד בדרו יבנה (70-132 לסה"ג), מסביר שרוב היהודים באזור לוד היו חקלאים זעירים "שישבו בצפיפות גדולה בשפלת לוד וניצלו כל שטח אדמה לגדל עליו בעיקר את המוצרים לאספקה עצמית". בהמשך הדיון הוא מזכיר את הגידולים המרכזיים של "שפלת לוד הפורה" (עמ' 34-35). העיסוק בחקלאות התאפשר, לדעתו, הודות לזמינות המים בשפלת לוד (עמ' 36). לדעת רוזנפלד, אם כן, שפלת לוד היא אזור חקלאי עשיר, ולכן אין להתפלא שבתקופת יבנה היתה שפלת לוד "סביבה יהודית חשובה ומקום מושבם של חכמים רבים" (עמ' 217). מפליא, אם כן, לקרוא אצל חוקרים אחרים, ששפלת לוד היתה חבל ארץ נחות מבחינה אקולוגית וחקלאית והיה טרשי ביותר, שברוב התקופות

4 רוזנפלד מפנה את הקורא (עמ' 1 הע' 1) למבוא הקצר של י"ל לוי, מעמד חכמים בארץ-ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 1-8, בלי להעיר כלשהו בנידון. בעניין הבעיות הקשורות לשיטת "הגרעין ההיסטורי" ראה כעת: D. Goodblatt, "From History to Story to History: The Rimmon Valley Seven", in: P. Schaefer (ed.), *The Talmud Yerushlami and Graeco-Roman Culture*, Tuebingen, 1998, pp. 173-199. וראה במיוחד שם עמ' 177 הע' 12 והרשימה C. Hezser, *Form, Function, and Historical Significance of the Rabbinic Story in Yerushalmi Neziqin*, Tuebingen, 1993. השוה גם את דבריו החשובים של ש"י פרידמן: "לפני שתחפש את הגרעין ההיסטורי איפוא, עליך לחפש את הגרעין הספרותי, ולהעמיד מחקרן ההיסטורי עליו". — "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", בתוך: ש"י פרידמן [עורך], ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניר-יורק, תשנ"ג, עמ' 122.

5 ראה: F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15-18th Centuries, I, The Structures of Everyday Life, The Limits of the Possible*, London, 1981, pp. 481 ff. על הקשר בין עיר והינטרלנד באופן כללי ראה: M.I. Finley, "The Ancient City from Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond", *Comparative Studies in Society and History*, 19 (1977), pp. 305-327. וראה גם: D. Sperber, *The City in Roman Palestine*, New York and Oxford, 1998, p. 7. n. 9. לפעמים לא ברור אם מקור תלמודי מסוים מתייחס לתחום העיר או לתחום הכפר, ולכן יש חשיבות מיוחדת לשילוב בין חקר העיר לחקר ההינטרלנד.

היה מיושב בדלילות וזכה לפריחה רק בתקופה הרומית-ביזאנטית ורק לאחר שהשקיעו מאמצים רבים בהכשרת הקרקע.⁶ הייתכן שעוסקים באותו אזור? התשובה היא בפירוש המונח "שפלת לוד". בהתחלת העבודה מוסר לנו המחבר שלוד ישבה במרכז בקעה, שלאחר החורבן נקראה "שפלת לוד" (עמ' 3). אלא שחלק גדול ממה שרוזנפלד קורא "שפלת לוד", אחרים מכנים עמק לוד.⁷ וכך ידוע שאפשר לחלק את אגן לוד לחלק ממערב לעיר שהוא עמק לוד ולחלק ממזרחה שהוא שפלת לוד. חלקה המערבי של שפלת לוד מתאים במידה רבה לתיאורו של רוזנפלד, אך החלק המזרחי של שפלת לוד היה באמת חבל ארץ נחות מרוב הבחינות ההתיישבותיות (חוץ מהתקופה הרומית-ביזאנטית).⁸ רוזנפלד רשאי כמובן להשתמש באיזה מינוח שירצה,⁹ אבל היה עליו להבהיר לקוראים את השימוש שלו במונחים גיאוגרפיים.

כמו כן, רוזנפלד לעתים סלקטיבי בהצגת דבריו ומתעלם מביקורת שנכתבה על פרסום קודם של חלק מטענותיו (שעליהן הוא חוזר בספרו זה). כך, למשל, הוא מקשר בין הנוכרים בכתובת קבר ביוונית מלוד מסוף המאה הראשונה-התחלת המאה השנייה לספירה, ובמיוחד אב המשפחה אלקיוס, לדמות הנוכרת בספרות חז"ל בשם אלכסא שמת בלוד ומתואר כעשיר בעל אדמות (עמ' 27).¹⁰ אף-על-פי שאין קשר זה מובן מאליו, ושטענות רוזנפלד בעניין המעמד הכלכלי האיתן של משפחת אלקיוס אינן מקובלות על הכל, ודבריו לגבי נטיותיהם התרבותיות של חברי משפחה זו להלניזם אינם ברורים מעל לכל ספק,¹¹ אף-על-פי-כן יש בהצעה שלו כמה רעיונות מעניינים. אבל, רוזנפלד שם ממשך ומקשר בין אלכסא ואלקיוס ודמויות שנוכרו בכתובות שנתגלו בגזר. הוא מתארך את הכתובות בגזר לתקופה ההרודיאנית, מקשר אותן למשפחה ההרודיאנית ולבסוף מקשר בין המשפחה (משפחות?) בלוד ובית הורדוס. טענותיו מבוססות במידה רבה על קשר מנהלי בין גזר ללוד באותו זמן (עמ' 207-208).

נכתבו דברים קשים נגד רוזנפלד הן בעניין תיארוך של הכתובות בגזר והן לגבי

6 ראה למשל: Z. Safrai, *The Economy of the Roman Palestine*, London and New York, 1994, p. 447 (ספר זה נעלם מעיני המחבר כמו ספר אחר של ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים, תשנ"ה). והשווה גם: י' פיקסלר, עיבוד ממוחשב של תצלומי אויר פנורמטיים למטרות מיפוי ארכיאולוגי בשפלת לוד בתקופת המשנה והתלמוד, עבודת מ"א, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"א. וראה במיוחד עמ' 2-6 לרקע הגיאוגרפי-טופוגרפי-היסטורי של שפלת יהודה. וכעת ראה גם: ע' ליפשיץ, "מקורותיה של האוכלוסייה היהודית במודיעין ובסביבתה", קתדרה, פה (תשנ"ח), עמ' 7-32 ודבריו על שפלת לוד-מודיעין.

7 ראה למשל: ד' גרוסמן, "חקלאות עמק לוד – מאפיינים ותמורות", בתוך: ד' גרוסמן (עורך), בין ירקון ואילון: מחקרים על גוש דן ועמק לוד, רמת-גן, תשמ"ג, עמ' 151-171.

8 ראה: שוורץ, לוד (לעיל הע' 1), עמ' 19-22. על בעיות המים ראה שם עמ' 21. העיבוד האינטנסיבי של שפלת לוד בתקופה הרומית-ביזאנטית, הכולל עדויות לחלוקת קרקעות לחלקות, מעיד על שינויים ביחס בין העיר לוד להינטרלנד שלה.

9 רוזנפלד מציין למשנה שביעית ט, ב המזכירה את שפלת לוד ושפלת הדרום. על מקור זה ראה: י' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכב ועד לכיבוש הערבי 135-640 לספירה, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 39-40.

10 והשווה את דבריו המקוריים של רוזנפלד: "The Boundary of Gezer Inscriptions and the History of Gezer at the End of the Second Temple Period", *IEJ*, 38 (1988), pp. 239-240.

11 ראה: שוורץ, לוד (לעיל הע' 1), עמ' 97-98, הע' 107.

הקשר בין לוד לגזר.¹² אין דבראים אלה כדי לפסול ממילא את דברי רוזנפלד, ויש מקום להמשך הוויכוח בנידון. ראוי היה לו שלא להתעלם מהביקורת ולא מהוויכוח, ולא להציג את הדברים לקורא כאילו שהם מקובלים על הכל.¹³ אכן, דבריו של רוזנפלד נדחו בזמן האחרון על-ידי ר"ג דיוור, חופר גזר.¹⁴

לרוזנפלד נטייה להתעלם מכל מה שאינו מסתדר עם דעתו, גישה המביאה לכתיבת סיכומים חד-צדדיים. מצב זה חמור עוד יותר בגלל נטייתו להימנע מכל נסיון לקשר בין היבטים שונים של נושא אם הם זוכים לדיון בפרקים שונים. כך, למשל, בפרק על "נוצרים, פגאנים ושומרונים", הוא מזכיר את פטרוס (בודרוס) כמקום שהגיעו אליו שומרונים אחרי מלחמת בר כוכבא (עמ' 192). בפרק על תחום לוד הוא שוב מזכיר את המקום וכותב שלאחר מרד בר כוכבא היה בו שוק מרכזי, גרו בו פגאנים ושומרונים, ואין נזכרים בו יהודים (עמ' 224). משום מה רוזנפלד אינו מזכיר שיש חוקרים המפרשים את תוספתא דמאי פ"א ה"א-ה"ד (מהד' ליברמן, עמ' 64-65), המקור שבו נזכר השוק בפטרוס ושוקים ביישובים אחרים באזור, בצורה אחרת לגמרי ורואים בהם שוקים יהודיים ברור יבנה.¹⁵ מובן מאליו, אם כן, שרוזנפלד גם לא מתייחס לקשר שבין שוקים אלה ללוד (בכל תקופה שהיא, ולגבי כל האפשרויות של מי שיישב שם), מה שמתקשר עוד פעם לדברינו למעלה על הניתוח בין הדיון בלוד לדיונים על ההינטרלנד.¹⁶ כמו כן, מובן שרוזנפלד לא יזכיר את החוקרים האחרים שמקשרים גם את "תגרי לוד" למערכת המסחר הבין-אזורי הזאת, והוא מעדיף לראות בתגרי לוד מעין גילדה או אגודה מסחרית (עמ' 37).¹⁷ או ברור שהוא יתעלם מאלה שיפרשו את שמות החצרות או העליות שבהן נתקיימו דיונים הלכתיים בלוד כשמות של כפרים בהינטרלנד של לוד, וכל המשתמע

12 R. Reich, "The 'Boundary of Gezer' Inscriptions Again", *IEJ*, 40 (1990), pp. 44-46; J. Schwartz, "Once More on the 'Boundary of Gezer' Inscriptions and the History of Gezer in the Second Temple Period", *IEJ*, 40 (1990), pp. 47-58. השווה: שורץ, לוד (לעיל הע' 1), עמ' 36, הע' 23. שני הפריטים הביבליוגרפיים ב-*IEJ* אינם נזכרים בביבליוגרפיה של רוזנפלד (!).

13 בעניין הכתובות מגזר והצעות הזיהוי, רוזנפלד מציין למאמרו על גזר שצוין למעלה בהערה 10 (עמ' 28 הע' 83). הוא מתאר את הקשר המינהלי בין לוד וגזר כמובן מאליו (עמ' 207) ונכנס לוויכוח רק על שאלת השתייכותו של כפר טבי לתחום לוד או אמאוס (עמ' 207 הע' 36). מבנה הספר, המנתק בדרך כלל את הדיון בהינטרלנד מהדיון על העיר, מכריח את הקורא לקפוץ מהתחלת הספר (עמ' 27) לסופו (עמ' 207) כדי לרדת לסוף דבריו.

14 ר"ג דיוור, גזר: צומת דרכים בארץ ישראל הקדומה, תל-אביב, 1998, עמ' 201-202.

15 ראה למשל: י' שורץ, "על כלכלה ומסחר בלוד ברור יבנה", בתוך: א' אופנהיימר ואח' (עורכים), יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 206-208; הנ"ל, לוד (לעיל הע' 1), עמ' 168-170 והציגים הביבליוגרפיים שם. רוזנפלד אף מציין לחלק מהם כפריטים בביבליוגרפיים מבלי להרחיב בטקסט או בהערות.

16 ראה למשל: ספראי, כלכלה (לעיל הע' 6), עמ' 243, על שווקים אזוריים.

17 אמנם בעמ' 37 הערה 129 מזכיר רוזנפלד את הדעה האחרת של ז' ספראי, שתגר הוא סיטונאי שתיווך בין היצרן לסוחר המקומי, אך הוא מפנה את הקורא לפרקי גליל (מעלות, תשמ"א) (!) במקום, למשל, לספרו של ספראי על כלכלה (לעיל הע' 6) שיש בו דיונים מורחבים ומעודכנים על הנושא (אמנם בניגוד לשיטת רוזנפלד). ראה למשל שם עמ' 311.

מכך לגבי היחסים בין העיר להינטרלנד,¹⁸ ולא כדעתו של רוזנפלד שמדובר בשמות של בעלי בתים אמידים (עמ' 28, השווה עמ' 51-52). ושוב, אף אחד אינו מחייב את רוזנפלד לקבל דעות שהוא אינו תומך בהן או אינו מסכים אתן, אבל קשה להבין איך הוא יכול לטעון למיצוי דיון מדעי על לוד בקריאה, כתיבה וגישה כללית כה סלקטיבית. חשוב להדגיש, שגישה זו לא שמורה אך ורק לעניינים הקשורים לגיאוגרפיה או ליחס בין העיר להינטרלנד, אלא קיימת בעניינים אחרים לגמרי. כך, למשל, בדיונו על ראשית הנצרות בלוד מזכיר רוזנפלד את המסורת על פטרוס (תלמידו של ישו) בלוד ואת המסורות על דמות מהספרות התלמודית, בן סטרא (סטרא), שלפי מסורת אחת הוצא להורג בעיר זו (עמ' 174-176). רוזנפלד רואה באלה שתי דמויות שונות לגמרי, ומתעלם מהדעות המקשרות ביניהן ורואות במיוחד את המסורות של בן סטרא כמשקפות את הפעילות של פטרוס.¹⁹

אפשר כמובן לציין לעוד תיקונים והפניות ביבליוגרפיות, אבל נסתפק בזאת. ספרו של רוזנפלד מעמיד את הקורא על חשיבות העיר לוד בתקופת המשנה והתלמוד כמרכז עירוני ויהודי, וסיכומיו מהווים כלי דידקטי יעיל למי שמתעניין בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד. אין ספק שכדברים אלה הוא עושה שירות רב לקורא העברי. עם זאת, תרומתו למחקר נפגעה מחוסר רצונו לדון בדעות המנוגדות לשלו ובוזה גם נפגעה תרומתו לקורא. הרוצה להחכים בענייני לוד בתקופת המשנה והתלמוד ילמד הרבה מספרו של רוזנפלד, אבל יהיה חייב להיעזר גם בתוספות והשלמות רבות כדי להשלים את לימודו.

יהושע שוורץ

18 ראה: שוורץ, על כלכלה ומסחר בלוד (לעיל הע' 15), עמ' 206; הנ"ל, לוד (לעיל הע' 1), עמ' 168 ושם ביבליוגרפיה מפורטת.

19 ראה: 1-18 (1990), *JSJ*, 21, J. Schwartz, "Ben Stada and Peter in Lod"; הנ"ל, לוד (לעיל הע' 1), עמ' 67-71. והשווה: J. Schwartz, "Peter and Ben Stada in Lydda", in: R. Bauckham (ed.), *The Book of Acts in Its First Century Setting, IV, The Book of Acts in Its Palestinian Setting*, Grand Rapids, Michigan, 1995, pp. 391-414.

מפרסומי ההוצאה

הוצאת
אוניברסיטת
בר-אילן
BAR-ILAN
UNIVERSITY
PRESS

שלמה סלע

אסטרולוגיה ופרשנות המקרא בהגותו של אברהם אבן עזרא

הספר דן במפגש ייחודי בין אסטרולוגיה ופרשנות המקרא בימי הביניים בכתביו של אברהם אבן עזרא. הראביע הנודע בעיקר בזכות פרשנותו המרשימה למקרא, כתב גם חיבורים מדעיים שבהם הסביר נושאי יסוד באסטרולוגיה, באסטרונומיה ובמתמטיקה. פרשנותו למקרא מתאפיינת בשיבוץ תכנים אסטרולוגיים ומדעיים עשירים, אפיון שהגביר את הפופולריות שפרשנותו זכתה לה בימי הביניים. פרשנותו האסטרולוגית למקרא עומדת במרכזו של ספר זה, המציג שילוב הרמוני בין תפיסתו המדעית של הראביע ובין מחויבותו לתרבות ולמסורת היהודית. הספר מיועד לחוקרי פרשנות המקרא בימי הביניים, לחוקרי ההגות היהודית בזיקתה להתפתחות תולדות המדעים, לחוקרי האסטרולוגיה, האסטרונומיה והמתמטיקה של ימי הביניים ולמתעניינים בתולדות הרעיונות בימי הביניים.

420 עמ', כריכה קשה, תשי"ס

למידע נוסף נא לפנות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן,

רמת-גן 52900, טל' 5318575, 03-5318401

פקסי 03-5353446